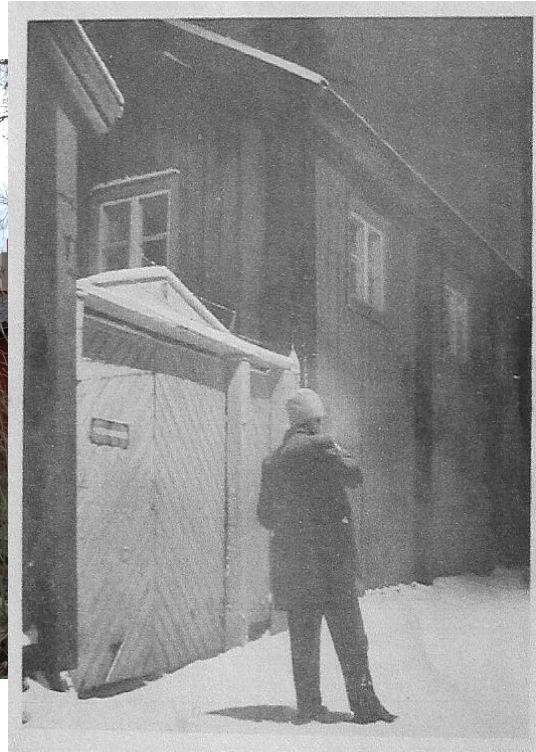

Natthärbärgen och Gardtmanska gården i Västerås

Kort historik

Lars-Eric Johansson
Litrum Byggnadsvård
S:ta Ursulas väg 11
722 18 Västerås
070-7299782

Inledning och syfte

Då senaste hyresgästen, konstnären Åke V Larsson, efter 37 år lämnar sin bostad på Badhusgatan 3 i Västerås avser ägaren och hyresvärden Mimer Bostads AB rusta huset och bostaden. Ambitionen är, att det ska göras på ett för byggnaden antikvariskt riktigt sätt. Uppdraget att ta fram en plan för detta gick till Bertil Bertilsson på Byggnadsvård Mälardalen.

I planen ska också ingå ett avsnitt om gårdens historik och som underkonsult för att skriva denna anlitas Lars-Eric Johansson på Litrum Byggnadsvård i Västerås.

Västerås i januari 2006

Lars-Eric Johansson
Litrum Byggnadsvård
Västerås

Historik, Kv. Joakim 1:2, Badhusgatan 3, Västerås

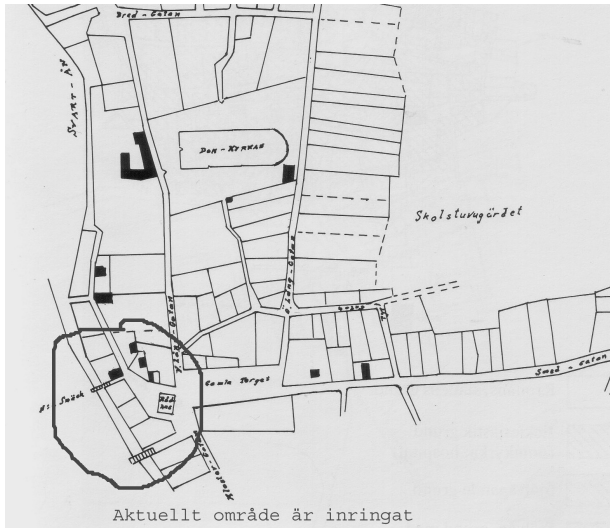
Området där fastigheten – del av Gardtmanska gården, som den kallats de senaste 100 åren - ligger ingick i de Norra kvarteren och tillhör de äldsta delarna av Västerås stad, mellan Gamla Stora torget, Svartån och kyrkor. Fastigheten återfinns på de allra tidigaste kartorna, och är nämnd i handlingar från medeltiden. Under de senaste 100 åren har miljön pendlat mellan att vara slum och idyll och gården har varit ett mycket populärt fotomotiv.

Gardtmanska gården sedd från västra åsidan. Fotot från ca 1920.
Källa VLM

KVARTERS- OCH GATUINDELNINGEN KRING FASTIGHETEN är till största delen oförändrad sedan medeltiden. Från början gränsade huset till torget, senare –vilket framgår av Västerås äldsta stadskarta karta från 1688 (upprättad av Jonas Carlsten) – tillkom en byggnad som gav gatubilden det utseende det har ännu idag.

Där nuvarande Trappgränd, tidigare Enkegränd och ännu tidigare Smäckgränd, går ner till Svartån fanns den s.k Norra Smäcken, som var en av de allra tidigaste övergångarna över ån. Denna bro, som inte var mer än en spång, förstördes av vårfloden troligen i slutet på 1690-talet och byggdes därefter aldrig upp igen.

Karta över de senmedeltida Norra kvarteren. I det inringade området är Norra Smäcken inritad. Huset är markerat som stenhus. Tomten har direktkontakt med Rådhuset.

Källa: Idealstad med förhinder

Detaljbild ur Jonas Carlstens stadskarta 1688. Tomt nr 268 med stenhus har inte längre direktkontakt med Rådhuset.

Källa: VLM

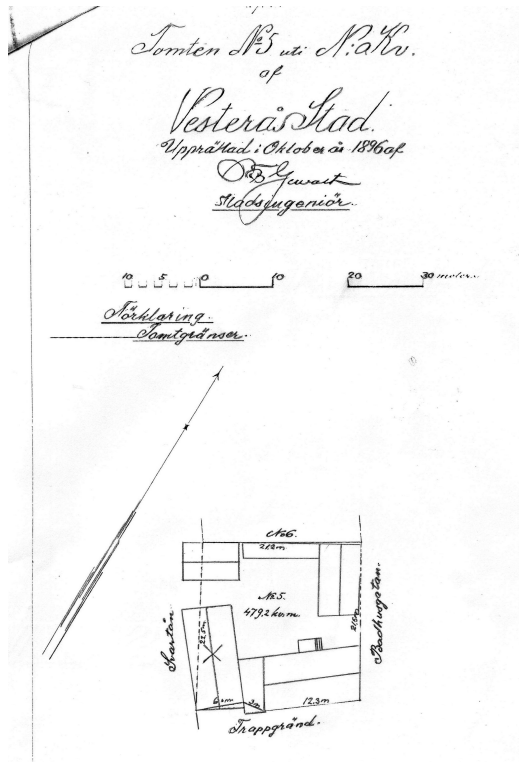
FASTIGHETSBETECKNINGEN har varierat. På Carlstens karta från 1688 har den nummer 268. På senare kartor heter den Tomt nr 5 i Norra kvarteren. Under större delen av 1900-talet, fram till 1970 hette den kv Johan 3, för att detta år döpas om till kv Joakim 1.

HUSEN PÅ GÅRDEN är i de äldre dokumenten beskrivna som "ett stenhus, tre välvda källare och några trähus". På Jonas Carlstens karta är det aktuella huset angivet som stenhus. Det ligger på samma plats och har ungefär samma storlek som det som finns där idag.

Totalt fanns, utöver kyrkor och slottet, endast 14 stenhus i staden enligt kartan. Det går tyvärr inte att avgöra om huset var av sten/tegel eller endast ett putsat timmerhus. Med tanke på att det var ett stenhus och att där fanns tre källarvalv kan man anta, att det var något speciellt med huset.

Fastigheten var den enda i området, som i stort sett var oförändrad under hela 1600-talet och den klarade sig undan den stora stadsbranden 1668. Men vid nästa stadsbrand, som ägde rum 1714, förstördes hela gården, källarvalven förblev dock intakta. Vid denna tid var såväl landet som Västerås stad fattigt och det dröjde lång tid innan allt var återuppbyggt. I samband med återuppbyggnaden fanns direktiv på att gatunätet skulle förändras och göras mera "stadsmässigt". Ritningar var framtagna, men planerna genomfördes aldrig helt ut och kvarteren längs Badhusgatan kom att återställas så som de var före branden. Även senare tiders stadsplaner har lämnat området oförändrat.

De hus (två bostadshus och ett uthus) som finns på fastigheten idag är de som återuppbyggdes efter branden. Exakta årtal går inte att fastlägga, men antagligen skedde det någon gång mellan 1714-1725. Gården var under lång tid nästan helt kringbyggd vilket framgår av stadsingenjör Gewalts tomtkarta från 1896. Utöver de hus som finns kvar idag fanns också ett hus längs åkanten, ca 12,5 x 6,2 m (revs 1898-99), och en uthuslänga som innehöll förråd och utedass (revs 1972). Gamla fotografier visar också, att andra mindre hus, bl.a. ett växthus har funnits.

Stadsingenjör Gewalts karta från 1896 över gården. Notera det kryssmärkta åhuset som revs 1898. Källa VLM

MITT EMOT GÅRDEN PÅ VÄSTRA SIDAN AV ÅN var bebyggelsen mycket tätare än vad den är idag. Där fanns dels Wahlenius mälteri (revs 1915/1916) mellan nuvarande Mimers huvudkontor och ån, dels Hwasserska gården strax norr därom. Denna gård användes som privatskola och revs på 1950-talet.

Motiv från Apotekarbron 1875.
Målning av Rudolf Gagge
Förklaringar:
A: Del av Repslagargården - finns kvar något ombyggd.
B: Wahlenius mälteri – revs 1915/16
C: Hwasserska gården – revs på 1950-talet
D: Huset finns kvar, förlängd över hus E
E: Huset rivet
F: Huset finns kvar
G: Å-huset på Gardtmanska gården – revs 1899

ÄGARE OCH VERKSAMHET I GÅRDEN har varierat. Kyrkan, privatpersoner och staden har varit ägare och ägarlängden är dokumenterad sedan åtminstone 1589. Detta år fick nämligen borgaren Erik Mårtensson ett fastebrev (lagfart) på gården. På 1640-talet fick domkyrkan den som en donation. I april 1664 återgick den i privat ägo då Erik Eriksson köpte den av kyrkan. Hans änka Stina (kallad Smäck) bodde där 1688.

I slutet på 1700-talet kallades den för Fernebogården efter prostinnan Tilleus från Västerfärnebo, som då hade djäknar inneboende där.

Enligt försäkringsbrev 1828-1847 fanns uppställningsplatser för både hästar och kor på gården. 1847 köpte P.A Bark fastigheten. Han var destillator och det är möjligt att den då användes i bränneriverksamhet.

Under andra hälften av 1800-talet blev Carl-Gustaf Gardtman ägare genom ingifte och det är han som gett namnet Gardtmanska gården.

I ”åhuset”, det som revs 1898, trycktes under några år en socialistisk tidning, som hette Sigalen.

Västerås stad köpte Gardtmanska gården på 1890-talet. 1899 flyttade Natthärbärgets hit från Badhusgatan 6 och det fanns här tills verksamheten lades ner 1965. Kulturnämnden föreslog då, att den skulle användas som utställningslokal för konstnärer. Så blev inte, utan den rustades till bostad och ateljé för konstnären Åke V Larsson. Han kom att bo kvar där till årsskiftet 2005/2006.

Bostadsbolaget Mimer övertog ägandet 1968. I samband med den stora upprustning, som 1973 ägde rum av resterande delar av kvarteret Joakim väcktes frågan om byggnadsminnesförklaring av hela kvarteret. Någon sådan skedde dock inte.

EN SKRÖNA BERÄTTAR, att det under 1500-talet skulle ha funnits en tunnel under Svartån någonstans norr om Apotekarbron. Den skulle ha gått mellan en byggnad där det bryggdes brännvin och ett hus som låg ungefär där gamla Post-huset (senare Telia-huset) byggdes. Gustav Vasa skulle ha kommit på detta och låtit radera tunneln

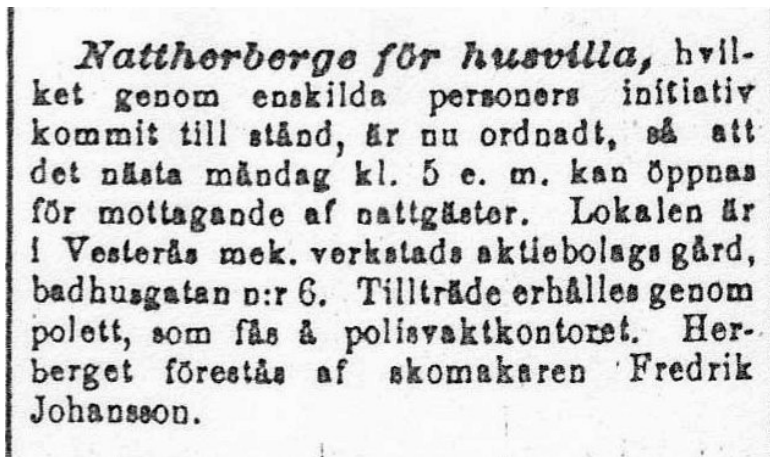
Natthärbärg et

Skylt som satt på porten till gården

Föreningen Västerås Natthärbärg e bildades hösten 1888.

Det var en ideell förening, som vilade på kyrklig grund och en av initiativtagarna var biskopen och riksdagsmannen Gottfrid Billing. Enligt stadgarna var föreningens uppgift ”..att under den kallare årstiden bereda tillfälligt härbärg e åt huvudsakligen i andra kommuner hemmahörande i staden på genomfärd vistande, husvilla manspersoner..”.

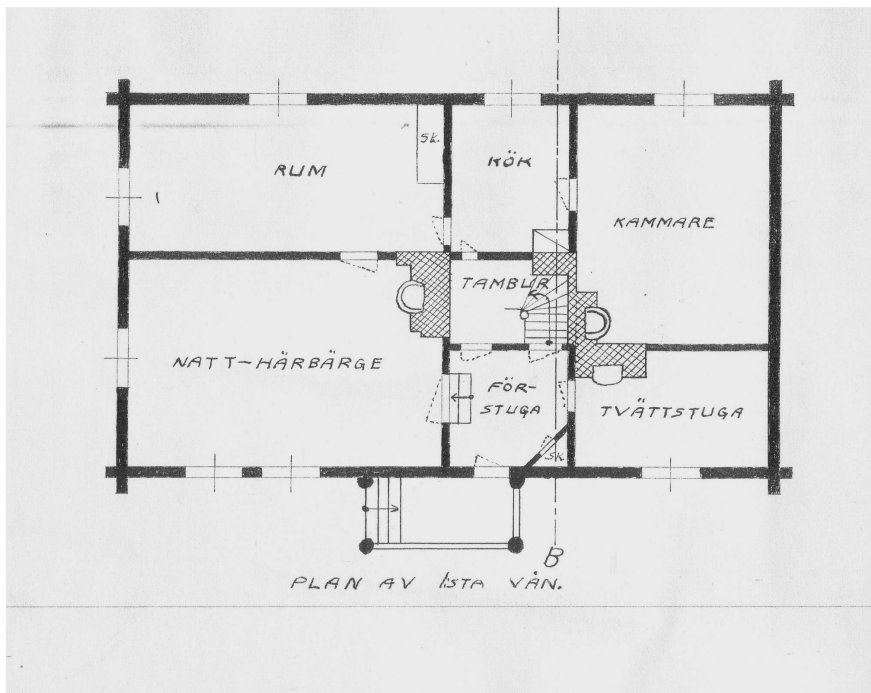
Notis i VLT 26 jan 1889.
Badhusgatan 6 är baksidan på
”gamla” Post- och Riksbankshuset.

Då lokalen revs 10 år senare erbjöd staden föreningen att i stället utnyttja ett av husen på Gardtmanska gården. Före flytten dit genomfördes viss upprustning och förändring av huset, bl.a gjorde man om det ursprungliga köket med murad spiskåpa till tvättstuga. I denna tvättstuga fanns dels badkar, dels en desinfektionsapparat eller avlusningsanläggning för kläder.

Avlusningsanläggning. Foto VLM

Förutom att huset användes som natthärbärge, så bodde även föreståndaren här. Sovsalen var c:a 6 x 4 m och där fanns plats för 10 nattgäster, 8 bäddar och 2 madrasser direkt på golvet

Uppmåtningsritning av huset från 1922. Om väggen mellan tvättstuga och kammare verkligen gick där den är markerad, så har detta förändrats senare. Källa VLM

DE PERSONER, SOM GÄSTADE natthärbärgets var till en början främst luffare och landsvägsstrykare, men även gesäller och hantverkare som sökte anställning hittade hit. Senare var det arbetslösa och arbetssökande män som var majoriteten av gästerna. En gäst kunde få övernatta 2 nätter i följd, men högst vid ett tillfälle per månad, så det var inte frågan om några långliggare.

Ordningsreglerna stadgade att:§

”Tillträde till härbärgets erhålles genom en polett, som erhålles å polisvaktkontoret (anm. låg fram till 1899 i hörnet Polisgränd – Badhusgatan) Överlastad person intages icke i härbärgets. Sprithaltiga drycker får under inga villkor medföras inom härbärgets. De intagna skola byta kläder i härbärgets omklädningsrum, varest nattdräkt dem tillhandahålles. Nattgästernas egna kläder underkastas under natten desinfektion. Före iklädandet av nattdräkt är nattgäst skyldig företaga den tvagning, härbärgets föreståndare kan pröva nödig.

Det serverades också en enkel måltid i form av mjölk och smörgås morgon och kväll.

ORDFÖRANDE I FÖRENINGEN var alltid en präst. Medlemmar i den första styrelsen var guldsmeden Axel Sundberg, fabriköerna J.F. Norrlin och A.F. Bergman, handlanden N.G Bergström, skolmannen H. Larsson och gårdsägaren L.M. Ström.

Eugenia (Jenny?) Löfgren var föreståndarinna under 40 år och fick för detta Patriotiska sällskapets guldmedalj. De sista föreståndarna var Roland och Margareta Larsson.

1960 gick föreningen samman med Västmanlands Samhjälp. Det hade då sedan länge funnits ett samarbete mellan de två organisationerna.

Natthärbärgets verksamhet upphörde helt 1965.

VERKSAMHETEN FINANSIERADES genom bidrag från enskilda personer och företag, visst kommunalt anslag och medel ur Sundinska fonden. Staden tillhandahöll lokal utan avgift och Röda Korset höll med sänglinne.

Källor

Skriftliga källor:

Sven Olsson, *Idealstad med förhinder*, 1983

Ruth Hedlund, *Västerås befolkning vid slutet av 1600-talet*, 1980

Västmanlands Läns Museum, Arkivet

Västmanlands Läns Tidning, div. artiklar från 1889-1990

Runa Enochsson, *Kyrkligt förankrad social verksamhet 1888-1967*

Intervjuer med:

Sven W Olsson, f.d. stadsarkivarie i Västerås

Åke V Larsson, konstnär

Torsten Persson, diakon med anknytning till Natthärbärgets